

تصویرپردازی آینده در قرآن؛

تأملی بر جایگاه یابی زمانی «جنت» مطرح در آیه ۱۳۳ سوره آل عمران

فرهاد احمدی آشتیانی^۱

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۲/۸ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۶/۲۷)

چکیده

شمار قابل توجهی از آیات قرآن به ترسیم آینده‌نگرانه مقاطع زمانی پیش‌رو و توصیف اوضاع عالم و شرایط انسان‌ها در این مقاطع اختصاص یافته‌اند. اما وحدت سنخیت مقاطع پیش‌رو و نبود دانش کافی نسبت به هر کدام از این مقاطع سبب شده تا تعیین دقیق زمان تحقق این آیات در آثار تفسیری با در آمیختگی‌هایی همراه باشد. توجه به آیاتی که تصویری از ویژگی‌های بهشت و اوصاف زندگی بهشتیان ارائه می‌دهند، می‌تواند در تعیین جایگاه زمانی آیات و کاهش این در آمیختگی مؤثر باشد. در آثار تفسیری چهار مصداق برای واژه «جنت» در آیات قرآن ذکر شده است؛ بهشت آدم(ع)، باغ‌های دنیایی، بهشت‌های برزخی و بهشت پس از قیامت. نوشتار حاضر بعد از نمایان کردن زمینه‌های ایجاد در آمیختگی در مصداقیابی آیات توصیف‌گر آینده در قرآن، به بررسی تفسیری «جنت» توصیف شده در آیه ۱۳۳ سوره آل عمران پرداخته و نشان داده که این بهشت در زمره هیچ یک از مصادیق چهارگانه بر شمرده شده قرار نمی‌گیرد. توجه به ویژگی‌های خاص این بهشت به همراه سایر قرائن موجود در آیات و روایاتی که به ترسیم اوضاع عالم در آستانه برپایی قیامت و ظهور امام زمان(عج) پرداخته‌اند، روشن می‌سازد که این بهشت، یک بهشت پیش‌قیامتی است که در دوران ظهور و بعد از پایان نابودی کامل بدان و بدی‌ها برپا می‌شود. در حقیقت آیه مزبور توصیفی قرآنی از فرجام دنیا است؛ بهشتی که گستره آن آسمان‌ها و زمین را فرامی‌گیرد.

واژگان کلیدی: آخرالزمان، آینده‌پژوهی اسلامی، بهشت آدم(ع)، بهشت برزخی، دوران ظهور.

۱. پژوهشگر دفتر آینده‌پژوهی دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی؛

Email: farhadahmadi@ut.ac.ir

۱. بیان مسئله

اندیشیدن به آینده‌ای که به استقبال آن می‌رویم و کوشش جهت دست یافتن به تصویری تا جای ممکن دقیق از صحنه‌های پیش‌رو از دیرباز تاکنون مورد توجه اندیشمندان قرار داشته است. شمار زیادی از آیات قرآن نیز سویه آینده‌نگرانه دارند و به توصیف صحنه‌های عظیم آینده اختصاص یافته‌اند که خود حاکی از اهمیت پرداختن به آینده پیش‌رو است.

اما تتبع در میان آثار گوناگون نشان می‌دهد که فراخور اهمیت پرداختن به آینده و جایگاه آیات توصیف‌گر آینده در قرآن، به موضوع شناخت قرآن پایه آینده توجه نشده است. هنوز هیچ پژوهش جامع پیرامون روش‌شناسی پرداختن به آینده براساس آیات قرآن که آن را می‌توان «آینده‌نگری قرآنی» نامید، در دست نیست تا بر پایه آن ترسیمی دقیق، روشن، یکتا و قرآن‌پایه از حوادث آینده و آنچه بشریت به استقبال آن می‌رود، فراهم شود. این مسئله لزوم عمق‌بخشی و غنی‌سازی معارف قرآن پایه نسبت به صحنه‌های پیش‌رو را آشکار می‌کند.

در دیدگاه مفسران مسلمان و به‌طور ویژه مفسران اهل سنت، در تعیین مصادیق آیاتی که به توصیف وقایع آینده پرداخته‌اند و همچنین ترتیب زمانی بین این وقایع نوعی درآمیختگی به چشم می‌خورد. این درآمیختگی نه در موضوعات خرد مربوط به آینده، بلکه در انطباق آیات قرآن بر مقاطع کلان آینده نیز وجود دارد. در آثار تفسیری بر سر اینکه بعضی از آیات قرآن توصیف‌گر دوران آخرالزمان، دوران ظهور امام زمان (عج) یا قیامت هستند، دیدگاه‌های گوناگونی به چشم می‌خورد.

سابقه این درآمیختگی‌ها تا دوران حضور امامان شیعه امتداد می‌یابد. به عنوان نمونه امام صادق (ع) ضمن مردود دانستن نظر عامه مبنی بر اینکه حشر مطرح شده در آیه ۸۳ سوره نمل مربوط به قیامت است، با بیان استدلالی آن را مربوط به دوران رجعت‌ها دانسته‌اند [۱۱، ج ۴، ص ۲۲۸]. همچنین ایشان «الآخره» در آیه ۲۰ سوره شوری را دولت حق در دوران امام زمان (عج) شمرده‌اند و در معنای «وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ» فرموده‌اند؛ «لیس له فی دولة الحق مع القائم نصیب» [۳۴، ج ۱، ص ۴۳۶]. در حالی که در تفاسیر شیعه و سنی این آیه مربوط به قیامت دانسته شده است [۸، ج ۱۷، ص ۱۱۳؛ ۲۳، ج ۲۵، ص ۱۴؛ ۲۵، ج ۹، ص ۱۵۶؛ ۳۶، ص ۴۸۸].

خاستگاه اصلی این پیچیدگی و درآمیختگی، مشابهت‌ها و وحدت سنخیت میان مقاطع پیش‌رو [۲۰، ج ۲، ص ۱۰۶] که در بعضی آیات از آن به «ایام الله» تعبیر شده [۳،

ص ۳۶۶؛ ۱۳، ج ۵، ص ۷۲] و نبود دانش کافی نسبت به هر کدام از این مقاطع است. بر اساس روایات شیعی، با شروع ظهور امام زمان (عج)، وقایعی مانند تمییز بین نیکان و بدان [۱۳، ج ۵، ص ۸۹؛ ۲۵، ص ۳۳۹]، رجعت برخی مردگان [۳۲، ج ۱، ص ۲۴]، آشکار شدن بعضی امور پنهان [۱۵، ص ۴۴۶]، قضاوت میان بندگان [۳۴، ج ۱، ص ۳۷۰] و اجرای عدالت [۳۷، ص ۲۱۷] اتفاق می‌افتد که با برپایی قیامت این وقایع در پهنه گسترده‌تر و با شدت بیشتری محقق می‌شوند. این مشابهت‌ها باعث شده تا مفسران در تفسیر بعضی آیات و تعیین مصداق آن‌ها بر مسیر خطا حرکت کنند.

رویکردی که به نظر می‌رسد می‌تواند در تعیین جایگاه زمانی آیات و کاهش این درآمیختگی مؤثر باشد، توجه به آن دسته از آیات معطوف به آینده است که به توصیف بهشت‌ها می‌پردازد. چرا که براساس ویژگی‌های توصیف شده برای بهشت در آیه مد نظر، می‌توان جایگاه زمانی وقوع آیه را تعیین کرد.

با تأمل در آثار تفسیری شیعیان و اهل سنت می‌توان چنین نتیجه گرفت که مفسران چهار مصداق برای واژه «جنت» در قرآن برشمرده‌اند؛ بهشت پس از قیامت مانند آیه ۸۲ سوره بقره، بهشت‌های برزخی که خوبان بعد از مرگ در آنجا به سر می‌برند [۲۰، ج ۱، ص ۱۳۹]، مانند آیه ۲۶ سوره یس، باغ‌های دنیایی مانند آیه ۳۹ سوره کهف و بهشت آدم (ع) که در آیه ۳۵ سوره بقره به آن پرداخته شده است.^۱ البته در تعیین مصداق واژه «جنت»، در برخی آیات میان مفسران اختلاف نظر وجود دارد.^۲

نوشتار حاضر با چنین رویکردی آیه ۱۳۳ سوره آل عمران را که به توصیف یکی از مقاطع پیش‌رو پرداخته، مورد کاوش قرار داده است. این پژوهش نشان می‌دهد که بهشت مطرح شده در این آیه که با وصف «جَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ» توصیف شده است، هیچ کدام از مصداق چهارگانه ذکر شده در تفاسیر نمی‌تواند باشد. در گام بعدی بر اساس قرائن به دست آمده از این آیه و آیات هم‌مضمون و با کمک تصویر کلانی که آیات و روایات از مقاطع زمانی پیش‌رو ترسیم کرده‌اند، جایگاه زمانی تحقق این بهشت در بین نشئات و مقاطع زمانی پیش‌رو تعیین شده است.

۱. بعضی مفسران بهشت آدم (ع) را غیر از بهشت‌های برزخی و غیر از بهشت‌های پس از قیامت می‌دانند [۲۰، ج ۱، ص ۱۳۹].

۲. برای نمونه می‌توانید به بحث‌های علامه طباطبایی ذیل آیه ۳۶ سوره یس [۲۰، ج ۱۷، ص ۷۹] و آیه ۵۳ سوره نجم [۲۰، ج ۱۹، ص ۳۱] مراجعه کنید.

۲. نقد دیدگاه مفسران در آیه ۱۳۳ آل عمران

خداوند در آیه ۱۳۳ سوره آل عمران می‌فرماید؛ «وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ». مطابق با سیاق این آیه خداوند مؤمنان [آل عمران: ۱۳۰] را خطاب قرار می‌دهد و ایشان را امر می‌کند تا به سوی مغفرتی از جانب او و بهشتی به پهنای آسمان‌ها و زمین که برای متقین آماده شده است، سرعت بگیرند. ویژگی‌هایی که در این آیه برای این «جنت» بر شمرده شده، آنقدر غریب و منحصر به فرد است که از همان دوران نزول این آیه، مورد توجه اصحاب رسول‌الله(ص) و حتی دانشمندان اهل کتاب قرار گرفت. پرسش‌گری این افراد برای فهم ماهیت و جایگاه زمانی این بهشت بسیار دامنه‌دار بوده و پاسخ این پرسش‌ها بسیار دور از فهم معاصران نزول قرآن حتی در بین دانشمندان صحابه بوده است. تا جایی که اساساً سبب نزول آیه «فَسْئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» [النحل: ۴۳]، پاسخ دادن امیرالمؤمنین(ع)، به این جریان پرسش‌گری است.

ابن شهر آشوب در کتاب مناقب خود و بحرانی در تفسیر البرهان، در مورد سبب نزول آیه ۴۳ سوره نحل گزارشی را نقل می‌کنند که مطابق آن «کعب الاشرف»، عالم یهودی، از یکی از صحابه که بعدها بر جایگاه حکومتی رسول‌الله(ص) تکیه زد، در مورد «جَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ» سؤال می‌پرسد که اگر یک بهشت تمام آسمان‌ها و زمین را دربرمی‌گیرد، پس دیگر بهشت‌های قیامت کجا جای خواهند گرفت؟ او چون جوابی دریافت نمی‌کند، سؤال خود را نزد امیرالمؤمنین(ع) می‌برد. بعد از اینکه ایشان به سؤال یهودی پاسخ می‌دهند، آیه «فَسْئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ» نازل می‌شود [۵، ج ۲، ص ۳۵۲؛ ۱۱، ج ۱، ص ۶۸۸].

گزارش‌های حاکی از جریان پرسش‌گری پیرامون این «جنت» از صدر اسلام محدود به این مورد نیست. گزارش‌های حاکی از سؤال‌هایی در مورد وسعت این بهشت از رسول‌الله(ص)، در آثار تفسیری شیعیان [۵، ج ۲، ص ۱۲۰؛ ۲۲، ج ۲، ص ۸۳۷؛ ۲۷، ج ۱، ص ۳۸۹] و اهل سنت [۲۳، ج ۴، ص ۶۰] و مراجعه ابن عباس به عالمی از اهل کتاب برای پرسش در مورد بهشت مطرح شده در این آیه [۱۷، ج ۲، ص ۷]، نمونه‌های دیگری از تلاش برای فهم دقیق معنای این آیه از صدر اسلام است.

همچنین برخی دیگر از گزارش‌ها از طرح پرسش درباره این بهشت از امام صادق(ع) حکایت دارند [۵، ج ۲، ص ۳۵۲؛ ۲۸، ج ۱، ص ۱۹۸؛ ۳۰، ج ۱، ص ۳۸۰]. طبق این نقل که

البته در میان مفسران، چندان مورد توجه قرار نگرفته است، امام صادق (ع) در مورد آیه «وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ» می‌فرمایند: «إذا وضعوهما كذا و بسط يديه إحداهما مع الأخرى، هنگامی که آن دو (آسمان‌ها و زمین) را این‌گونه قرار دهند» و دو دست خود را گشودند و یکی را بر دیگری قرار دادند.

این پرسش‌گری درباره معنای عبارت «جَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ» تا امروز نیز ادامه پیدا کرده است. بررسی آثار تفسیری نشان می‌دهد، احتمالات متعددی از سوی مفسران پیرامون این عبارت مطرح است و تلاش‌های تفسیری صورت‌گرفته در خلال قرن‌های متممادی نتوانسته است، اجمال را از چهره این آیه بزدايد و معنای آن را آشکار سازد. همچنین بررسی این آثار روشن می‌سازد که مسئله زمان تحقق این بهشت کمتر مورد توجه مفسران قرار گرفته است و بحث‌های شکل گرفته ذیل این آیه، معطوف به معنای عبارت: «جَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ» می‌شود که در قالب سه دیدگاه قابل مطالعه است:

مطابق با نخستین دیدگاه، بعضی از تفاسیر اهل سنت به نقل از برخی صحابه و تابعان، آن را به معنای بهشتی می‌دانند که پهنای آسمان‌های هفت‌گانه و زمین‌های هفت‌گانه، هنگامی که به یک‌دیگر پیوسته باشند [۲، ج ۲، ص ۲۷۱؛ ۱۶، ج ۱، ص ۴۱۵؛ ۲۳، ج ۴، ص ۶]. این معنا از تفاسیر اهل سنت به تفاسیر شیعی رسوخ پیدا کرده است و برخی از مفسران چون شیخ طوسی و شیخ طبرسی این معنا را به نقل از ابن عباس، جبایی، حسن بصری و بلخی ذکر کرده‌اند [۲۲، ج ۲، ص ۸۳۶؛ ۲۵، ج ۲، ص ۵۹۱]. علاوه بر دو تفسیر مزبور این دیدگاه در روض الجنان [۸، ج ۵، ص ۶۷] نیز مطرح شده است. سیوطی نیز در کتاب تفسیر خود این معنا را از قول سعید بن جبیر، طرح کرده است. وی گزارشی را نقل می‌کند که در آن ابن عباس معنای این فراز آیه را از یکی از اهل کتاب می‌پرسد. او با مراجعه به اسفار موسی (ع)، این‌گونه جواب می‌دهد که وسعت این بهشت به اندازه آسمان‌های هفت‌گانه و زمین‌های هفت‌گانه است، هنگامی که مانند پاره‌های لباس به یکدیگر پیوسته شوند [۱۷، ج ۲، ص ۷]. براین اساس می‌توان اظهار داشت، خاستگاه این معنا کلام دانشمندان اهل کتاب است که به واسطه کتب تفسیری اهل سنت به تفاسیر شیعی سرایت پیدا کرده است.

این دیدگاه، علاوه بر منشأ نامطمئن خود با ظاهر آیه ۱۳۳ سوره آل عمران هم‌خوانی ندارد. چرا که در این آیه واژه «ارض» به صورت مفرد آمده و حمل معنای «زمین‌های هفت‌گانه» بر آن صحیح نیست. از سوی دیگر این دیدگاه نتوانسته است، جهت کشف

جایگاه زمانی تحقق این بهشت به مفسران سود رساند.

دومین دیدگاه به ابومسلم اصفهانی نسبت داده می‌شود که بر مطابق آن مراد از این عبارت، بهشتی است که قیمت آن به اندازه ارزش همه آسمان‌ها و زمین است. این معنا آشکارا بی‌ارتباط با ظاهر آیه است. طبرسی اگر چه این معنا را ملیح شمرده، اما آن را خالی از تکلف و دشواری ندانسته و در نهایت آن را نپذیرفته است [۲۲، ج ۲، ص ۸۳۶]. غیر از او برخی دیگر از مفسران این معنا را مردود دانسته‌اند [۲، ج ۵، ص ۶۸؛ ۲۵، ج ۲، ص ۵۹۲].

دیدگاه سوم واژه «عرض» را نه به معنای اصطلاحی آن در مقابل طول، بلکه به معنای وسعت می‌داند. این واژه در شعر زیر از امرؤالقیس در این معنا به کار رفته است [۲۲، ج ۲، ص ۸۳۶]:

بلاد عریضة و أرض أریضة مواقع عیث فی فضاء عریض

علامه طباطبایی در تفسیر المیزان می‌نویسد: «اینکه فرمود «جَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَ الْأَرْضُ»، منظور از عرض بهشت، چیزی در مقابل طول آن نیست، بلکه منظور وسعت آن است» [۲۰، ج ۴، ص ۲۰]. ابن هائم نیز در تفسیر خود به این معنا اشاره می‌کند: «عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَ الْأَرْضُ أی سعتها، و لم یرد العرض الذی هو خلاف الطول» [۷، ص ۱۲۸]. علاوه بر این در برخی تفاسیر دیگر نیز همین معنا مناسب دانسته شده است [۱۶، ج ۱، ص ۴۱۵؛ ۱۸، ج ۲، ص ۷۰؛ ۲۹، ج ۹، ص ۳۶۶؛ ۳۶، ص ۷۰].

بر این اساس با توجه به دیدگاه این مفسران، خداوند در این آیه، مؤمنان را امر به شتاب گرفتن به سوی بهشتی می‌کند که وسعت آن آسمان‌های هفت‌گانه و زمین است. این معنا نیز راه‌گشا به نظر نمی‌رسد. زیرا این فرض که وسعت این بهشت به پهنای تمام آسمان‌ها و زمین باشد، به این نتیجه منجر خواهد شد که هم اکنون نباید نقطه‌ای بیرون از این بهشت قرار داشته باشد. گزاره‌ای که باطل بودن آن روشن است. از سوی دیگر اگر این بهشت هم اکنون زمین را در بر گرفته باشد، امر مؤمنان به سرعت گرفتن به سوی این بهشت لغو خواهد بود. مسلماً این بهشت را نه در مکان دیگر بلکه در زمانی دیگر باید جستجو کرد. این بهشت در یکی از مقاطع زمانی آینده بر پا خواهد شد. البته با فرض پذیرش این معنا نیز این پرسش که این بهشت چه هنگام محقق خواهد شد، همچنان بدون پاسخ باقی می‌ماند.

۲. عدم انطباق بهشت آیه ۱۳۳ آل عمران بر مصادیق بهشت در تفاسیر

از آنجا که تفاسیر به بحث در مورد جایگاه زمانی تحقق «جَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَ الْأَرْضُ»

نپرداخته‌اند، می‌توان نتیجه گرفت که از نگاه مفسران، بهشت مطرح شده در این آیه همان بهشت غایی بعد از قیامت است که خوبان از انسان‌ها بعد از بعثت به دنبال نفع صور احیاء و پشت سرگذاردن موافق قیامت، در آن وارد می‌شوند.

اما قرائن به دست آمده از آیه ۱۳۳ آل عمران و سیاق آن نشان می‌دهد که نمی‌توان جنت مطرح شده در آن را بهشت بعد از قیامت دانست. علاوه بر آن احتمال‌های دیگر پیرامون جایگاه این بهشت یعنی بهشت آدم(ع)، باغ‌های دنیایی و بهشت‌های برزخی که خوبان بعد از مرگ در آن وارد می‌شوند [۲۰، ج ۱، ص ۱۳۹]، نیز با توجه به این قرائن قابل پذیرش نیست.

۱.۳. عدم انطباق بر بهشت آدم(ع)

بهشت آدم(ع) در نخستین ماجرای که خداوند در قرآن و در سوره بقره شرح می‌دهد، ذکر شده است. علاوه بر این در آیه ۱۹ سوره اعراف و آیه ۱۱۷ سوره طه نیز از این بهشت سخن به میان آمده است. مطابق با آیات سوره بقره، خداوند بعد از آن که آدم(ع) را بر روی زمین خلیفه قرار می‌دهد [البقره: ۳۰] او و همسرش را در بهشتی سکنی می‌دهد [البقره: ۳۵]، اما این دو به دنبال وسوسه شیطان از این بهشت اخراج می‌شوند [البقره: ۳۶].

چه بر اساس ارتباط معنایی آیات سوره بقره این بهشت را بهشتی بر روی زمین بدانیم و چه مطابق با دیدگاه برخی از مفسران این بهشت را حاکی از حیاتی آسمانی بدانیم [۲۰، ج ۱، ص ۱۲۷]، این بهشت بعد از خروج آدم(ع) از آن باقی نمانده است. امر خداوند به سرعت گرفتن مؤمنان به سوی این بهشت، حکایت از آن دارد که این بهشت در آینده پیش‌رو تحقق خواهد یافت. در حالی که بهشت آدم(ع)، در گذشته محقق بوده است.

از سوی دیگر بهشت آدم(ع)، بر خلاف بهشت توصیف شده در آیه ۱۳۳ سوره آل عمران، تمام آسمان‌ها و زمین را در بر نمی‌گرفت. چرا که در آن صورت اخراج از بهشت [البقره: ۳۶] معنا نمی‌یافت. بنابراین دلایل نمی‌توان مراد از بهشت توصیف شده در آیه ۱۳۳ آل عمران را این بهشت دانست. در بین آثار تفسیری نیز چنین احتمالی از سوی مفسران مطرح نشده است.

۲.۳. عدم انطباق بر باغ‌های دنیایی

در بعضی آیات قرآن واژه «جنت» در معنای باغ‌های دنیایی به کار رفته است. از جمله

این آیات می‌توان به آیات سوره کهف اشاره کرد؛ «وَلَوْ لَا إِذْ دَخَلْتَ جَنَّتَكَ قُلْتَ مَا شَاءَ اللَّهُ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ إِنَّ تَرَنِّ أَنَا أَقَلُّ مِنْكَ مَالًا وَوَلَدًا- فَعَسَى رَبِّي أَنْ يُؤْتِيَنِي خَيْرًا مِنْ جَنَّتِكَ وَ يُرْسِلَ عَلَيْهَا حُسْبَانًا مِنَ السَّمَاءِ فَتُصْبِحُ صَعِيدًا زَلَقًا» [الکهف: ۴۰-۳۹]؛ اما بهشت توصیف شده در آیه ۱۳۳ سوره آل عمران از آنجا که علاوه بر زمین، تمام آسمان‌ها را نیز فرا می‌گیرد، نمی‌تواند از قسم باغ‌های مادی بر روی زمین باشد. علاوه بر این، امر خداوند به سرعت گرفتن مؤمنان به سوی باغ‌های دنیایی، خالی از معنایی در خور آیات قرآن به نظر می‌رسد.

۳.۳. عدم انطباق بر بهشت برزخی

مفسران برخی از بهشت‌هایی را که در آیات قرآنی مطرح شده‌اند، بهشت برزخی دانسته‌اند. مانند آنکه طبرسی در مجمع‌البیان بهشت مورد اشاره در آیه ۱۵ سوره نجم را بهشت برزخی دانسته است؛ «عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوَى»، [۲۲، ج ۹، ص ۲۶۵]؛ بهشت برزخی در مقابل بهشت خلد [۲۰، ج ۱، ص ۱۳۹] بهشتی است موقتی که مدتش تا روز قیامت به پایان می‌رسد [۲۰، ج ۱۹، ص ۳۱].

اما این احتمال در مورد بهشت توصیف شده در آیه ۱۳۳ سوره آل عمران به چند دلیل پذیرفته نیست؛ نخست آنکه بر خلاف بهشت‌های برزخی، گستره این بهشت محدود به آسمان‌ها نیست، بلکه این بهشت بر روی زمین هم کشیده شده است؛ دوم آنکه در برزخ علاوه بر بهشت فضاهای جهنم گونه هم وجود دارد که در آن بدکاران مبتلا به عذاب هستند [۲۰، ج ۱، ص ۲۰۷]؛ برای نمونه علامه طباطبایی آیه ۴۶ سوره غافر را مربوط به جهنم برزخی آل فرعون می‌داند؛ «النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَ يَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ» [۲۰، ج ۱، ص ۳۵۰]. اگر تمام وسعت آسمان‌های هفت‌گانه و زمین فضایی بهشتی تصور شود، این پرسش که جهنم‌های برزخی در کجا قرار می‌گیرند، نیاز به پاسخ جدی پیدا می‌کند.

علاوه بر این با این فرض، آیه مزبور معنای درستی نمی‌یابد. چرا که مفسران واژه «سارعوا» در این آیه را مترداف «بادروا» و به معنای شتافتن برای انجام کار و حصول نتیجه دانسته‌اند [۸، ج ۵، ص ۶۶؛ ۱۸، ج ۲، ص ۶۹؛ ۲۲، ج ۲، ص ۳۸۶؛ ۲۳، ج ۴، ص ۵۹]. با توجه به اینکه انسان با مرگ خود وارد عالم برزخ و بهشت‌های برزخی می‌شود [۲۰، ج ۱۵، ص ۶۸]، با فرض اینکه مراد از این بهشت، بهشت برزخی باشد، این آیه این‌طور معنا می‌یابد که خداوند امر کرده است که اهل تقوا به سوی مرگ و حصول آن بشتابند.

۴.۳. عدم انطباق بر بهشت پس از قیامت

پیش‌تر به شباهت میان دو واقعه ظهور امام مهدی (عج) و برپایی قیامت اشاره شد. اما یک تفاوت اساسی میان این دو واقعه وجود دارد که می‌توان به کمک آن این دو رویداد و آیات مربوط به آن‌ها را از هم باز شناخت؛ تأمل در آیات مهدوی و تبیین اهل‌بیت (ع) از واقعه ظهور روشن می‌سازد که قیام امام مهدی (عج) در فضایی از تغییرات در قوانین حاکم برپا می‌شود [۱۴، ص ۳۴۵]. وقایعی مانند طلوع آتشی بزرگ از جانب مشرق [۳۵، ج ۵۲، ص ۲۴۰؛ ۳۸، ص ۲۶۷]، سخن گفتن سنگ و ظهور فرشتگان در صف یاران امام زمان (عج) [۱۵، ص ۴۴۶]، طلوع خورشید از مغرب [۴، ج ۲، ص ۴۳۱؛ ۲۱، ص ۴۵۵] و تغییر منش حیوانات و طبیعت [۶، ص ۱۷۳؛ ۳۲، ج ۲، ص ۲۵۳]، نمایان‌گر این تغییرات است. اما با وجود این تغییر قوانین، بر خلاف دوران برپایی قیامت، نظام آسمان‌ها و زمین در دوران ظهور امام زمان (عج) دچار فروپاشی نمی‌شود و پابرجا است.

در چندین آیه از آیات قرآن به برجیده شدن نظام آسمان‌ها و زمین در آستانه قیامت اشاره شده است. خداوند مطابق با آیه ۳ سوره احقاف، آسمان‌ها و زمین را جاودانه ندانسته، بلکه برای آن سرآمد و اجلی تعیین کرده است که با فرارسیدن آن نظام آسمان‌ها و زمین در هم ریخته و نابود خواهند شد؛ «مَا خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ وَأَجَلٍ مُّسَمًّى وَالَّذِينَ كَفَرُوا عَمَّا أُنذِرُوا مُّعْرِضُونَ». بسیاری از مفسران شیعه [۲۶، ج ۳، ص ۱۹۷؛ ۲۲، ج ۹، ص ۱۲۴؛ ۳۰، ج ۵، ص ۱۱] و اهل سنت [۹، ج ۹، ص ۴۳۱؛ ۱۶، ج ۴، ص ۲۹۴؛ ۳۶، ص ۵۰۵]، این اجل را فرارسیدن روز قیامت دانسته‌اند.

علاوه بر این در آیه ۴۸ سوره ابراهیم به جایگزین شدن آسمان‌ها و زمین با چیزی غیر از آن اشاره شده است: «يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَاوَاتُ وَبَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ». علامه طباطبایی این آیه را مربوط به برپایی قیامت دانسته و با توجه به اینکه «ال» در هر دو واژه «الارض» و واژه «السموات» برای عهد است و «السموات» به «الارض» اول معطوف شده، معنای آیه را این‌طور دانسته است: «روزی که زمین به غیر این زمین و آسمان‌ها به غیر این آسمان‌ها تبدیل می‌شوند» [۲۰، ج ۱۲، ص ۸۸].

بر این اساس آیاتی مانند آیه ۲۵ سوره فرقان را که در آن صحبت از شکافتن و نابود شدن آسمان و نزول ملائکه شده است، نمی‌توان بر دوران ظهور امام زمان (عج) منطبق دانست؛ «وَيَوْمَ تَشَقَّقُ السَّمَاءُ بِالْغَمَامِ وَنُزِّلَ الْمَلَائِكَةُ تَنْزِيلًا». علامه طباطبایی این آیه را توصیف‌گر دوران قیامت دانسته است [۲۰، ج ۱۵، ص ۲۰۲] و طبرسی به نقل از

ابن عباس شکافته شدن آسمان را مربوط به تمام آسمان‌های هفت‌گانه دانسته است [۲۲، ج ۷، ص ۲۶۳].

۴. جایگاه زمانی تحقق بهشت آیه ۱۳۳ آل عمران

بنابر آنچه تاکنون تبیین شد، بهشت آیه ۱۳۳ سوره آل عمران که پهنه آن تمام آسمان‌ها و زمین را دربرمی‌گیرد، در آینده و پیش از برپایی قیامت برپا خواهد شد. همچنین این بهشت، بهشت برزخی خوبان که پس از مرگ در آن قرار می‌گیرند، نیست.

اما بررسی آیات و روایاتی که به ترسیم صحنه‌های قبل از ظهور امام زمان (عج) می‌پردازند، نشان می‌دهد که با نزدیک شدن به ظهور امام زمان (عج) و شروع دوران آخرالزمان، شرور و فتنه‌ها در دنیا گسترش می‌یابد. عذاب‌های گوناگونی در زمین واقع می‌شود. جبهه باطل بر ظلم و تعدی خود می‌افزاید تا جایی که زمین پر از ظلم و جور می‌شود و جنگ‌های گسترده بین جبهه حق و باطل در می‌گیرد [۳۴، ج ۱، ص ۳۳۸؛ ۳۸، ص ۶۰]. براین اساس این بهشت، پیش از ظهور امام زمان (عج) امکان تحقق نخواهد داشت. از طرفی به دنبال ظهور امام زمان (عج) نیز جنگ‌های بین جبهه حق و باطل ادامه می‌یابد [۳۸، صص ۲۸۵-۲۸۳]، بنابراین این بهشت که تمام آسمان‌های هفت‌گانه و زمین را در بر می‌گیرد، در این بازه زمانی نیز امکان تحقق ندارد.

اما مدتی بعد از ظهور امام زمان (عج) و بعد از پیروزی جبهه حق بر باطل این بهشت امکان تحقق خواهد داشت. در واقع تنها مقطع زمانی پیشاقیامتی ممکن برای واقع شدن این بهشت، مقطع زمانی بعد از نابودی کامل بدان و بدی‌ها در دوران ظهور امام زمان (عج) است. براین اساس خداوند در این آیه، وضعیت آسمان‌ها و زمین را در این بخش از دوران ظهور امام زمان (عج) با عبارت «جَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ» معرفی کرده است.

خداوند در این آیه مؤمنان را امر به سرعت گرفتن به سوی دو مقوله کرده است؛ مغفرتی از جانب رب و بهشتی به پهنای آسمان‌ها و زمین. اگر این دو مقوله معطوف به هم را هم‌سنگ و در توالی هم در نظر بگیریم، پیش از تحقق بهشت در آسمان‌ها و زمین، دوران مغفرت رب خواهد بود. مؤمنان برای آنکه شایستگی ورود به بهشت را پیدا کنند، نیازمند مغفرت خداوندی هستند و خداوند در دورانی این مغفرت خود را شامل ایشان می‌کند.

براساس جایگاه‌یابی زمانی انجام شده، دوران مغفرت رب، دوران همراهی با امام زمان (عج)، در خلال صحنه‌های بعد از ظهور ایشان و بهره‌مندی از تربیت‌ها و

هدایت‌های ایشان است. امر خداوندی به سرعت گرفتن در آیه ۱۳۳ سوره آل عمران در حقیقت، امر به سرعت گرفتن به سوی جنگ‌های بعد از ظهور و همراهی اهل بیت(ع)، در آن صحنه‌ها است. اینکه خداوند آن صحنه‌ها را دوران مغفرت رب می‌نامد، حاکی از آن است که در منظر خداوندی، بیش از ظاهر سخت صحنه‌ها، تربیت و مغفرت جاری شده بر مؤمنان در خلال آن‌ها جایگاه دارد. هدف خداوند از برپایی این صحنه‌ها آن است که مؤمنان را لایق ورود به بهشتی کند که در فراز بعدی آیه، به آن اشاره شده است. با این تبیین توالی و ارتباط معنایی فرازهای این آیه توضیح مقبولی می‌یابد.

این مضمون در آیه ۱۴۲ آل عمران نیز توصیف گردیده است. خداوند در این آیه می‌فرماید: «أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمَ الصَّابِرِينَ». در این آیه نیز خداوند از بهشت صحبت می‌کند، اما بر خلاف آیه پیشین نه در قالب نکره، بلکه به صورت «الْجَنَّةَ». قرار گرفتن «ال» عهد، روشن می‌سازد که این بهشت همان بهشت توصیف شده در آیات پیشین است. مطابق این آیه مؤمنان برای ورود به این بهشت، باید در صحنه‌های جهادی که خداوند برپا می‌کند وارد شوند و در خلال آن صحنه‌ها صبر پیشه کنند. بر اساس تبیین صورت گرفته از آیه ۱۳۳ در این آیه نیز دو مقطع زمانی متوالی همراهی با امام زمان(عج) در صحنه جهاد که مغفرت رب را به دنبال دارد و بعد از آن ورود به «الْجَنَّةَ» توصیف شده است.

اطلاق واژه «جنت» بر آسمان‌ها و زمین بعد از رسیدن به سرانجامی خدایی خود، منحصر به آیه ۱۳۳ سوره آل عمران نیست. خداوند در آیه ۱۰۵ سوره انبیاء می‌فرماید: «وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ». این آیه به اتفاق نظر شیعیان و اهل سنت از آیات مهدوی است [۱۲، ج ۱۰، ص ۱۱۰؛ ۳۳، ج ۳، ص ۲۴۳؛ ۳۵، ج ۵۱، ص ۴۸]. بر پایه آنچه در روایات آمده، کسانی که زمین را به ارث خواهند برد، امام زمان(عج) و اصحاب ایشان هستند [۱۱، ج ۳، ص ۸۴۸؛ ۲۲، ج ۷، ص ۱۰۶؛ ۳۲، ج ۲، ص ۷۷]. امام کاظم(ع) زمین را که امام زمان(عج) و یاران ایشان به ارث خواهند برد، زمین بهشت خوانده‌اند [۱۰، ص ۳۲۶].

در آیه ۷۴ سوره زمر نیز سخن از بهشتی است که بر روی زمین محقق خواهد شد: «وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقْنَا وَعَدَهُ وَ أَوْرَثَنَا الْأَرْضَ نَتَّبِعُوا مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ فَنِعْمَ أَجْرُ الْعَمَلِينَ». در این آیه نیز مفهوم به ارث بردن زمین مطرح شده است. نکته جالب توجه آنکه در این آیه از این زمین با واژه جنت یاد شده که با روایات ذیل آیه ۱۰۵ سوره

انبیاء هم‌خوانی دارد. در روایات برای بهشت مطرح در آیه ۷۴ سوره زمر، تعبیر «ارض الجنه» [۱۱، ج ۴، ص ۷۳۵]، یعنی همان تعبیری که برای زمین در آیه ۱۰۵ سوره انبیاء آمده ذکر شده است. علامه طباطبایی با توجه به عبارت قرآنی «أُولَئِكَ لَهُمْ عُقُوبَى الدَّارِ» [الرعد: ۲۲]، این معنا را که بهشت مطرح شده در آیه ۷۴ سوره زمر فرجام همین زمین دنیا است، تفسیری صحیح از این آیه دانسته است [۲۰، ج ۱۷، ص ۲۹۸].

علاوه بر این در آیه ۴۶ سوره الرحمن، خداوند از دو بهشتی صحبت می‌کند که از آن کسانی است که از مقام پروردگار خویش بترسند؛ «وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّاتٌ» و بعد از آن با وصف «مدهامتان» به دو بهشت دیگر که فروتر از دو بهشت مذکور هستند، اشاره می‌کند «وَمِنْ دُونِهِمَا جَنَّاتٌ - فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَان - مَدْهَامَتَان» [الرحمن: ۶۴-۶۲]؛ در روایات تفسیری اشاره شده است که دو بهشت «مدهامتان» در دنیا محقق خواهند شد [۱۱، ج ۵، ص ۲۴۳؛ ۳۲، ج ۲، ص ۳۴۶]. بحرانی به نقل از کتاب مختصر بصائر الدرجات حدیثی آورده است که در آن امام صادق(ع)، ضمن شرح بعضی از وقایع بعد از ظهور امام زمان(عج) می‌فرمایند، در آن زمان دو بهشت مدهامتان در مسجد کوفه و اطراف آن تا جایی که خدا بخواهد برپا خواهد شد؛ «و عند ذلك تظهر الجنان المدهامتان عند مسجد الكوفة و ما حوله بما شاء الله» [۱۱، ج ۱، ص ۴۴۸].

تعبیر «... و ما حوله بما شاء الله»، حاکی از عظمت آسمان این بهشت است که می‌تواند با توجه به آیه ۱۳۳ سوره آل عمران به پهنای تمام آسمان‌ها باشد. بنابر مفاد این روایت می‌توان نتیجه گرفت که مراد از دو بهشتی که در رتبه‌ای پایین‌تر از بهشت‌های پس از قیامت قرار دارند، فضای بهشت‌گونه بعد از ظهور در دنیا است.

همچنین بنابر نقل فیض کاشانی، امیرالمؤمنین(ع)، در رد کلام کسانی که منکر پاداش و عقاب خداوندی در دنیا و پیش از قیامت بودند به آیات ۱۰۵ تا ۱۰۸ سوره هود استناد می‌کردند [۳۱، ص ۳۲۰]. در بیانی مشابه با آیه ۱۳۳ سوره آل عمران، خداوند در این آیات از بهشتی سخن می‌گوید که تا زمان سرآمدن آسمان‌ها و زمین بر پا است؛ «وَأَمَّا الَّذِينَ سَعَدُوا فَبِئْسَ الْجَنَّةُ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ عَطَاءٌ غَيْرَ مَجْذُودٍ» [هود: ۱۰۸].

به‌طور کلی روایاتی را که به توصیف فضای بهشت‌گونه بعد از ظهور امام زمان(عج) می‌پردازد، از جمله احادیثی که به ظهور برکات آسمانی و زمینی، آشکار شدن گنج‌ها و معادن زمین، تکامل عقول مردمان، نابود شدن بدان، برقراری عدالت، تغییر منش

حیوانات و طبیعت، یاری فرشتگان، همدلی مردمان و مودت میان آنان اشاره دارند [۱۹، صص ۴۸۶-۴۷۲]، می‌توان در ارتباط با توصیف این بهشت دانست. بهشتی که زمین آن همان زمینی است که بندگان صالح خداوند به ارث می‌برند و در برابر این زمین، آسمانی دارد که بنابر آیه ۱۳۳ سوره آل عمران به وسعت آسمان‌های هفت‌گانه است.

نتیجه‌گیری

در تعیین مصداق آیاتی از قرآن که به توصیف مقاطع زمانی در پیش‌رو پرداخته‌اند، در آمیختگی‌هایی در میان آثار تفسیری شیعیان و اهل سنت به چشم می‌خورد. بعضی از آیاتی که به ترسیم فضای قبل و بعد از ظهور امام زمان (عج) اختصاص دارند، به دلیل وحدت سنخیت مقاطع پیش‌رو و نبود دانش کافی نسبت به هر کدام از این مقاطع، به قیامت نسبت داده شده‌اند.

از جمله آیاتی که ترسیمی از مقاطع پیش‌رو به دست می‌دهند، آیاتی هستند که تصویری از ویژگی‌های بهشت و اوصاف زندگی بهشتیان ارائه می‌دهند. مفسران برای «جنت»‌های مطرح شده در قرآن، چهار مصداق را برشمرده‌اند؛ بهشت پس از قیامت، بهشت‌های برزخی، باغ‌های دنیایی و بهشت آدم(ع). اما تأمل بیشتر در بعضی آیات قرآنی نمایان‌گر این موضوع است که جنت مطرح شده در برخی آیات قرآن با توجه به ویژگی‌هایی که برای آن شمرده شده است، بر هیچ‌یک از این بهشت‌ها قابل انطباق نیست. گستره جنت مطرح شده در آیه ۱۳۳ سوره آل عمران که به پهنای آسمان‌ها و زمین است از یک‌سو و زمان تحقق این بهشت که قبل از فروپاشی نظام آسمان‌ها و زمین است از سوی دیگر، به همراه سایر قرائن موجود در آیات و روایاتی که به ترسیم اوضاع عالم در آستانه برپایی قیامت و ظهور امام زمان(عج) پرداخته‌اند، این نتیجه را به دست می‌دهد که این بهشت بعد از نابودی کامل بدان و بدی‌ها در دوران ظهور امام زمان(عج) محقق می‌شود. بر این اساس آیه ۱۳۳ سوره آل عمران توصیفی قرآنی از فرجام این دنیا است. بر این اساس علاوه بر مصادیق چهارگانه ذکر شده برای بهشت در قرآن، وضعیت پس‌ازظهوری آسمان‌ها و زمین را باید پنجمین مصداق برای «جنت»‌های قرآنی دانست که آیات و روایات دیگری مؤید این مفهوم هستند.

منابع

- [۱]. قرآن کریم.
- [۲]. آلوسی، سید محمود (۱۴۱۵). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم. بیروت، دارالکتب العلمیه.
- [۳]. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۰۳). معانی الأخبار. قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- [۴]. ——— (۱۳۶۲). الخصال. قم، جامعه مدرسین.
- [۵]. ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۹). مناقب آل ابی طالب علیهم السلام. قم، علامه.
- [۶]. ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۱۶). التشریف بالمنن فی التعریف بالفتن. قم، مؤسسه صاحب الأمر.
- [۷]. ابن هائم، شهاب الدین احمد (۱۴۲۳). التبیان فی تفسیر غریب القرآن. بیروت، دارالغرب الإسلامی.
- [۸]. ابوالفتوح رازی، حسین بن علی (۱۴۰۸). روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن. مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- [۹]. ابوحیان اندلسی، محمد بن یوسف (۱۴۲۰). البحر المحیط فی التفسیر. بیروت، دار الفکر.
- [۱۰]. استرآبادی، علی (۱۴۰۹). تأویل الآیات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة. قم، مؤسسه النشر الإسلامی.
- [۱۱]. بحرانی، سید هاشم بن سلیمان (۱۳۷۴). البرهان فی تفسیر القرآن. قم، مؤسسه بعثه.
- [۱۲]. تاجری نسب، غلامحسین (۱۳۸۷). فرجام‌شناسی حیات انسان. تهران، مرکز فرهنگی انتشاراتی منیر.
- [۱۳]. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۲۵). إثبات الهداة بالنصوص و المعجزات. بیروت، اعلمی.
- [۱۴]. حکیمی، محمدرضا (۱۳۷۹). خورشید مغرب. تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- [۱۵]. حلی، حسن بن سلیمان (۱۴۲۱). مختصر البصائر. قم، مؤسسه النشر الإسلامی.
- [۱۶]. زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل. بیروت، دار الکتب العربی.
- [۱۷]. سیوطی، جلال الدین (۱۴۰۴). الدر المنثور فی تفسیر المأثور. قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
- [۱۸]. شیبانی، محمد بن حسن (۱۴۱۳). نهج البیان عن کشف معانی القرآن. تهران، بنیاد دایره المعارف اسلامی.
- [۱۹]. صافی گلپایگانی، لطف‌الله (۴). منتخب الاثر فی الامام الثانی عشر. تهران، منشورات مکتبه الصدر.
- [۲۰]. طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷). المیزان فی تفسیر القرآن. قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- [۲۱]. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۹۰). إعلام الوری بأعلام الهدی. تهران، اسلامیه.
- [۲۲]. ——— (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران، ناصر خسرو.
- [۲۳]. طبری، ابوجعفر محمد بن جریر (۱۴۱۲). جامع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت، دار المعرفه.
- [۲۴]. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۱). کتاب الغیبه للحجة. قم، دار المعارف الإسلامیه.
- [۲۵]. ——— (۴). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- [۲۶]. عاملی، علی بن حسین (۱۴۱۳). الوجیز فی تفسیر القرآن العزیز. قم، دار القرآن الکریم.
- [۲۷]. عروسی حویزی، عبد علی بن جمعة (۱۴۱۵). تفسیر نور الثقلین. قم، اسماعیلیان.
- [۲۸]. عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰). کتاب التفسیر. تهران، چاپخانه علمیه.
- [۲۹]. فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰). مفاتیح الغیب. بیروت، دار احیاء التراث العربی.

- [۳۰]. فیض کاشانی، ملا محسن (۱۴۱۵). تفسیر الصافی. تهران، الصدر.
- [۳۱]. _____ (۱۳۷۱). نوادر الأخبار فیما يتعلق بأصول الدین. تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- [۳۲]. قمی، علی بن ابراهیم (۱۴۰۴). تفسیر قمی. قم، دار الکتب.
- [۳۳]. قندوزی حنفی، سلیمان بن ابراهیم (۱۳۸۵). منابع المودّة. کاظمیه، دارالکتب العراقیه.
- [۳۴]. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷). الکافی. تهران، دارالکتب الإسلامیه.
- [۳۵]. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار. بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- [۳۶]. محلی، جلال‌الدین، سیوطی، جلال‌الدین (۱۴۱۶). تفسیر الجلالین. بیروت، مؤسسه النور للمطبوعات.
- [۳۷]. مسعودی، علی بن حسین (۱۴۲۶). إثبات الوصیة للإمام علیّ بن أبی طالب. قم، انصاریان.
- [۳۸]. نعمانی، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۷). الغیبة (لنعمانی). تهران، نشر صدوق.

